

اعتدال و میانه‌روی در آموزه‌های رضوی

حسین لطیفی

بنیاد پژوهش‌های اسلامی - گروه کلام جدید

چکیده

تاریخ دریافت: ۸۸/۱۰/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۸۸/۱۱/۵

اصلاح الگوی مصرف به معنای نهادینه کردن بهره‌برداری معقول از منابع و امکانات موجود است. نویسنده نخست به تفاوت رویکرد فلسفی و دینی اعتدال اشاره می‌کند و پس از آن، اعتدال در مصرف را از نگاه امام رضا (ع) به همراه شاخص‌ها و مصادیق آن بررسی می‌نماید. وی عقیده دارد در منظر امام (ع) اعتدال مبتنی بر مناسبات عقلانی و حیانی است. از این‌رو ابعادی فراخ‌تر از رویکرد فلسفی دارد و از جزئی‌ترین تا مهم‌ترین موضوعات زندگی انسانی را در برمی‌گیرد.

کلید واژه‌ها: اسراف، میانه‌روی، اعتدال فلسفی، اعتدال دینی، امام رضا (ع).

طرح مسئله

انسان است. این ساختار آن چنان درهم تنیده است که هرگاه کمترین تغییر ناموزونی در آن رخ دهد، سبب آسیب و بیماری می‌شود؛ چه، اوست کسی که ﴿الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ﴾ (انفطار/۷).

از این‌رو کمال انسان در تعادل و توازن این ساختار است. انسان وقتی می‌تواند همه استعدادهای خویش را شکوفا سازد که در

نظام هستی بر پایه عدل استوار است و سرتاسر جهان آفرینش، از موجودات پیدا و ناپیدا همه، از دایره اعتدال پا فراتر نمی‌نهند و در پرتو توازن و تعادل پابرجا و استوارند؛ چه، ﴿كُلَّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ﴾ (رعد/۸).

از جمله این ساختار، نظام حاکم بر

همه ابعاد فردی و اجتماعی در مسیر عدل و اعتدال گام بردارد.

بهره‌وری انسان از نعمت‌ها و مواهب موجود نیز از این قاعده مستثنی نبوده، تابع اصل توازن و تعادل نظام هستی است. اگر این مواهب و امکانات موجود بیهوده هدر داده شود و به صورت صحیح و معقول مورد بهره‌برداری قرار نگیرد، این ساختار دچار آسیب جدی خواهد شد.

آنچه در پی می‌آید نگرشی است هر چند به اختصار به الگوی صحیح مصرف بر اساس نمونه‌ها و مصادیق آن در زندگی پر بار و گفتار پر گوهر امام‌رضا (علیه السلام) که به عنوان یک سند شرعی و عقلی در جهان‌بینی ما از کارایی لازم برخوردار است.

معناشناختی

واژه‌های اعتدال و اسراف در آیات و روایات در مفهومی گسترده و با مصادیقی گوناگون به کار رفته است که هر یک از آن‌ها وجوه خاصی از مُسْرِف و معتدل را بیان می‌کند.

مفهوم اسراف

واژه اسراف از جمله مفاهیمی است که

در لغت و آیات و روایات در معانی مختلفی به کار رفته است.

در این جا به مواردی از معنای خاص (اسراف در امور مالی) و معنای عام آن اشاره کوتاه می‌شود:

- ۱- از حد گذشتن در گناه و نافرمانی^۱.
- ۲- زیاده‌روی در خوردن یا مصرف آنچه حلال است^۲.
- ۳- زیاده‌روی در اعتقاد که به شک و تردید بینجامد^۳.
- ۴- اسراف در مسائل ساده و معمولی، مانند خوردن و آشامیدن^۴.
- ۵- تفریط و تقصیر در عمل صالح و حق خداوند^۵.
- ۶- از حد گذشتن در انفاق و بخشش بیش از اندازه^۶.
- ۷- زیاده‌روی در داوری کردن که به کذب و دروغ می‌انجامد^۷.

- ۸- نادانی (به عنوان یکی از عوامل خروج

۱. طه/۱۲۷، یونس/۱۲، اعراف/۸۱، انبیاء/۹۰ و یونس/۵۳.

۲. اعراف/۳۱، نساء/۶ و انعام/۱۴۱.

۳. غافر/۳۴.

۴. اعراف/۳۱.

۵. آل عمران/۱۴۷.

۶. فرقان/۶۷.

۷. غافر/۲۸.

انسان از اعتدال)^۱.

۹- تذبذب به معنای اتلاف و تضييع اموال^۲.

۱۰- تلف کردن مال^۳

آسایش و آرامش خانواده می‌گردد.

اعتدال و میانه‌روی

واژه اعتدال از ریشه «عدل» گرفته شده و در لغت به معنای حدّ و وسط و میانه است^۵. میانه و وسط که به معنای قرار گرفتن شیء بین دو طرف است که نسبت به اطراف آن، در حد میانه قرار می‌گیرد و فاصله وسط شیء نسبت به دو طرف آن، مساوی است و بدین‌سان بدان عدل یا عدل گفته می‌شود^۶. از این‌رو معنای شایع اعتدال و عدل نهادن چیزی در جایگاه شایسته آن است^۷. در این‌باره امیر مؤمنان علی علیه السلام کلام بلندی دارند که از حیث معنانشناختی به نحوی متضمن تعریف دقیق عدل است. حضرت می‌فرماید: «العدلُ یضعُ الأمورَ مواضعَها»؛ عدل هر امری را در جایگاه خویش قرار می‌دهد^۸.

واژه اعتدال و به تعبیر متون دینی «اقتصاد» در لغت و آیات و روایات مفهوم

اقتدار و سخت‌گیری

نقطه مقابل اسراف، تقطیر و سخت‌گیری در مصرف و هزینه‌زدگی است که از نظر قرآن و سیره امامان معصوم علیهم السلام مورد نکوهش قرار گرفته است.

امام رضا علیه السلام در این‌باره می‌فرماید: «شایسته است که مرد در زندگی خود توسعه و گشایش ایجاد کند تا برای او آرزوی مرگ نکنند»^۹.

این حدیث و احادیث دیگری که از آن حضرت در این زمینه رسیده، نشانه این حقیقت است که هم اسراف و زیاده‌روی و تجمل‌گرایی امری ناشایست است، هم تنگ‌گیری و کمتر از حد لازم خرج کردن و ایجاد کمبود بر خانواده، که موجب

۱. نهج البلاغه، حکمت ۷۰؛ کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۲۶.

۲. بنگرید به: فیض کاشانی، تفسیر صافی، ذیل آیه ۲۶ سوره اسراء؛ شرح غرر الحکم، ج ۴، ص ۵۷۲.

۳. شرح غرر الحکم، ج ۵، ص ۸۶.

۴. حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۲۴۹، ح ۶.

۵. مصباح المنیر، ص ۱۵۰.

۶. العین، ج ۷، ص ۲۷۹.

۷. ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۲۴۶.

۸. مجمع البحرین، ج ۳، ص ۱۳۲؛ التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۸، ص ۵۶.

۹. نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷.

عامی است که در تمام حرکات و سکانات انسان می‌تواند جریان داشته باشد و در همه مراحل زندگی حتی در عبادات، اعتقادات، انفاق، ایثار و...، مطلوب و پسندیده است. به‌طور کلی واژه اعتدال و میانه‌روی در متون لغوی و دینی در یک معنا به کار می‌رود. و در مقابل، گذر و انحراف از اعتدال گرایش به فزون‌تر است که «افراط» یا اسراف گفته می‌شود و گرایش به کمتر، تفریط یا سخت‌گیری یا بخل خوانده می‌شود.

تلقی فلسفی از اعتدال

ارسطو در پاسخ به این پرسش که عمل فضیلت‌مندانه چیست و خیر و سعادت چگونه فراهم می‌آید، نظریه اعتدال را فراراه سعادت‌طلبان قرار می‌دهد، مراعات حد وسط و پرهیز از افراط و تفریط در ارضای تمایلات حیاتی مهم‌ترین دستورالعملی است که ارسطو پیشنهاد کرده است. به اعتقاد وی هر یک از کردارهای ما ممکن است در یکی از دو طرف افراط و تفریط قرار گرفته باشد که در این حالت رذیلت و ضد سعادت به حساب می‌آید. و عمل سعادت‌مندانه، کسب حد وسط میان افراط و تفریط است که فضیلت نامیده

می‌شود؛ برای مثال فضیلت عدالت، حد وسط دو رذیلت ظلم و ظلم‌پذیری است. یا فضیلت سخاوت، حد وسط دو رذیلت اسراف (ولخرجی) و امساک (خست) است.

بدین‌سان، ارسطو معیار دستیابی به فضیلت و اخلاقی بودن را رعایت حد وسط می‌داند و می‌گوید: «به هر جهت فضیلت به انفعالات افعال ارتباط مستقیم دارد و افراط در آن‌ها ناصواب و تفریط نکوهیده است. و حال آن‌که حد وسط ممدوح و موجب موفقیت است و این مزیت دوگانه خاص فضیلت است؛ بنابراین می‌گوییم فضیلت نوعی اعتدال است»^۱.

از نظر ارسطو تشخیص حد وسط، بسته به درک آن وضعیت و حالات است. مقصود از درک، نوعی میزان شدن با وضعیت از نظر فکری و عاطفی برای ابراز واکنش است. از جمله نتایجی که از نظریه اعتدال می‌توان گرفت این است که در

۱. ارسطو، اخلاق نیکو ما نُس، ص ۴۷.

۲. نگارنده، بررسی تطبیقی اخلاق نیکوماک و جامع‌السعادات درباره مفهوم سعادت، مجموعه مقالات کنگره فاضلین نراقی، تهران: سازمان چاپ و انتشار وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱، ج ۴، ص ۱۳۹.

زندگی برای افراد مختلف، راه‌های صحیح گوناگون وجود دارد، آنچه برای یک شخص خوب است ممکن است برای شخص دیگر خوب نباشد. به علاوه کسی نمی‌تواند پیش از آزمایش عملی، تنها با به کار بردن عقل، بگوید که کدام طریق زندگی برای او صحیح است. این را فقط به وسیله آزمایش و با روش امتحان و خطا می‌توان معلوم کرد.

لذا فلسفه اعتدال ارسطو را - که از آن به اعتدال طلایی یاد شده است - چنین می‌توان خلاصه کرد: برای این‌که افراد انسان به سعادت نایل شوند باید معتدلانه عمل کنند، باید چنان رفتار نمایند که گویی برای رسیدن به حد وسط میان دو طرف افراط و تفریط تلاش و کوشش می‌کنند!

تلقی دینی از اعتدال

گستره معنایی اعتدال و میانه‌روی در متون دینی گسترده‌تر و فربه‌تر از معنای فلسفی آن است. در تلقی دینی انسان در همه کنش‌های رفتاری و کرداری و حتی افکاری به رعایت اعتدال و میانه‌روی سفارش شده است.

۱. ریچارد پاپکین، کلیات فلسفه، ص ۱۷ و ۱۸.

تلقى دینی از اعتدال از مبادی و غایات کلی سخن می‌گوید و در آن تلاشی صورت می‌گیرد تا فضایل و رذایل نفسانی در چارچوب و انگاره‌ای ساده و صریح با یک قانون پوششی مثل نظریه اعتدال قرار گیرند. در این‌جا اصل، وحی و فعل و گفتار نبی و پیشوایان معصوم است نه مناسبات فلسفی و تجربی؛ از این‌رو اصول مقدماتی و فروض بنیادی در این تلقی بدین شرح هستند:

۱. راه درست و سعادت را خداوند به بشر نشان می‌دهد و نه عقل او یا فرد دیگر.
۲. به روایات به منظور تأیید آنچه عقل فرد یا غرایزش می‌گوید مراجعه نمی‌شود، بلکه باید فی نفسه مورد توجه قرار گیرند.
۳. واسطه میان انسان و خدا، نبی و پیشوایان معصوم هستند.
۴. قول، عمل و تقریر نبی و معصوم مسیر درست و هدایت را به انسان نشان می‌دهد.

بدین‌سان سنجش اطراف و حد وسط در تلقی آیات و روایات را نمی‌توان دقیقاً مطابق و برابر با تلقی فلسفی و ارسطویی از حد وسط دانست. هر چند در مقام نفی آن نیز بر نیامده است؛ چنان‌که بسیاری از دستورها و

احکام دینی بر حد وسط استوار است؛ مانند: «بدین گونه شما را جماعتی معتدل کردیم»^۱. و «دست را به گردنت بسته مدار و آن را به تمامی (به گراف و زیاده روی) مگشای که نکوهیده و حسرت زده خواهی نشست»^۲ و «کسانی که چون خرج کنند اسراف نکنند و بخل نورزند، بلکه میان این دو معتدل باشند»^۳. و «اسراف مکنید که خدا مسرفان را دوست ندارد»^۴. و در حدیث است که بهترین امور میانه آن هاست. راست و چپ گمراهی است و راه میانه راه راست است و بر شما باد به میانه روی به هنگام دارایی و نداری». با این همه به تأیید تام آن نیز بر نمی آید؛ زیرا گستره معنایی اعتدال در ادبیات دینی همچنان که پیش از این اشاره شد، فراختر و فزونتر از یافته های فلسفی است و ساحت وسیعی از باورها و رفتارها و کنش های انسان را در بر می گیرد. از طرفی چون دین داعیه دار ساختن و تربیت انسان و برپا کردن جامعه ای مطلوب با معیار و ویژگی های دینی است، به سویه های مختلف زندگی انسان و سعادت او

۱. بقره/۱۴۲.

۲. اسراء/۲۹.

۳. فرقان/۶۷.

۴. انعام/۱۴۲.

۵. شیخ صدوق، *فقه الرضا*، باب ۸۹، ص ۳۳۸.

نظر داشته است؛ از این رو می توان گفت تلقی دینی نگاهی ویژه به اعتدال و میانه روی داشته است.

نقد و بررسی

مهم ترین اختلاف نظریه ارسطو و تلقی فلسفی از اعتدال با تعالیم دینی این است که مبانی اعتدال در تلقی فلسفی و ارسطویی بر اساس بینش متافیزیکی بنیاد نهاده نشده است، بلکه در این مورد تجربی مذهب است و از راه انتخاب و اختیار از امور واقع و تجربه های جزئی و عقلانی حاصل می شود، در صورتی که تلقی دینی از اعتدال و میانه روی متافیزیکی و برگرفته از وحی است و به سعادت ابدی توجه داشته است و این مطابق با اصل فطرت انسانی است که انسان سعادت خواه، طبعاً سعادت ابدی را نیز طلب می کند.

این دو تلقی از اعتدال سبب شده است که در نظام اعتدال ارسطو برخی مؤلفه های سعادت نظیر فضایل دینی نمودی نداشته باشد، حال آن که در متون دینی مؤلفه های دینی و عقلانی درهم تنیده است و پاره ای از آن را نمی توان با نظریه حد وسط به تحلیل نشست؛ زیرا در انسان اوضاع و حالاتی نیز وجود دارد که این قاعده به کار

آن نمی‌آید؛ یعنی این‌گونه نیست که فضیلت‌ها همیشه برآمده از حد وسط باشند، بلکه برخی از آموزه‌های دینی میان دو طرف ردیلت قرار نمی‌گیرند؛ مثلاً میان وفای به عهد و عهدشکنی و میان راست‌گویی و دروغ‌گویی روش و طریقه متوسطی نیست. به نظر می‌آید این‌گونه فضایل «مطلق» باشند، برخلاف فضایی که حد وسط بردار هستند و از مقوله جزئی و نسبی؛ مانند: فضیلت اعتدال، سخاوت و صرفه‌جویی.

از این‌رو، برخی صاحب‌نظران معیار و میزان حد وسط ارسطویی را برآورنده اخلاق توحیدی نمی‌دانند؛ زیرا بر این باورند که منطق اعتدال در مورد بعضی از فضیلت‌ها اصلاً کارآمد نیست؛ ماند حد وسط میان ردیلت ریا و فضیلت اخلاص که اساساً هر چه اخلاص بیش‌تر باشد فضیلت آن بیش‌تر است، یا حد وسط میان کراهت و محبت نسبت به ذات پاک خداوند که باز هم نابجاست؛ چرا که عروج عارفان پاک باز و اولیای الهی با معراج محبت انجام می‌گیرد و طبعاً محبت هر چه بیش‌تر باشد رفعت و بلندی مقام آن نیز بیش‌تر خواهد بود. بنابراین، پیمانانه و ترازوی حد وسط برای پیمایش و سنجش اخلاق توحیدی

اسلام به هیچ‌رو شایسته و برآورنده نیست^۱.

اعتدال و میانه‌روی در کلام امام رضا (علیه السلام)

در فرهنگ رضوی اعتدال و میانه‌روی همواره در رأس امور زندگی فردی و اجتماعی انسان قرار دارد و از قبیح بودن نادیده انگاشتن نیم دانه‌های غذا در سر سفره گرفته تا تفکر ناراست در امور اعتقادی باید حد اعتدال و میانه‌روی رعایت شود. سیره عملی و گفتاری امام (علیه السلام) به خوبی نشانه توجه اسلام به تمام ابعاد زندگی انسانی است و انسان‌ها از تک‌بعدی زیستن نهی شده‌اند.

با توجه به سیره و گفتار پربار امام رضا (علیه السلام) درباره رعایت میانه‌روی و پرهیز از زیاده‌روی - که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره خواهد شد - تصویری که امام از اعتدال و میانه‌روی ارائه می‌دهد بر اصل فطری و نیازهای واقعی انسان استوار است. امام با این مبنا که خداوند حکیم به تمام مصالح و مفاسد معیشتی و نیازهای حقیقی انسان در ابعاد مادی و معنوی آگاه است و همه احکام الهی -

۱. بنگرید به: احمد احمدی، دریا در سبزه، مجموعه مقالات کنگره فاضلین نراقی، ج ۴،

حلال و حرام - بر این حقیقت استوار است، به میانه روی در تمام ابعاد زندگی به ویژه در مصرف سفارش نموده است و الگوی صحیح مصرف را جز از راه اعتدال میسر نمی داند. از طرفی تلقی امام از اعتدال تنها تلقی معنوی نیست، بلکه واقعاً به سبب مصلحتی که در آن برای انسان نهفته است بدان سفارش می نماید؛ یعنی این گونه نیست که امام فقط حد وسط منطقی را مورد توجه قرار می داده است.

در این باره امام در بیان شیوا و رسا ضمن گمراه خواندن کسانی که می پندارند حلال و حرام خداوند به سبب این است که او را عبادت کنند، می فرماید: خداوند تبارک و تعالی هیچ خوردن و آشامیدنی را مباح نفرموده، مگر برای سود و مصلحتی که در آن است، و کاری را حرام نفرموده، مگر به دلیل زیان، تلف و فساد که در آن یافت می شود.^۱

بدین سان ممکن است مصلحت و فساد گاهی زیاده یا کمتر از حد میانه باشد، ولی امام رضا (علیه السلام) در روایاتی که از ایشان در دست داریم، به این مهم توجه داشته است.

۱. صدوق، علل الشرایع، ص ۵۹۲.

معیار اعتدال در مصرف

بی شک معیار حد وسط اعتدال و میزان مصرف صحیح از امور نسبی است و تابع زمان و مکان و حتی شأن و منزلت افراد است؛ از این رو، اوضاع اقتصادی مختلف، مصرف و الگویی خاص خود را می طلبد. طبق تعالیم دینی به ویژه تعالیم رضوی معیار حد وسط و اعتدال در مصرف بستگی تام به زمان و مکان دارد؛ لذا در سیره آن بزرگوار این تغییر الگو و مصرف به خوبی ملاحظه می شود.

بدین سان نمی توان برای رفتار انسان در هر زمان و مکان و شرایطی حکم کلی بیان کرد. مصداق مصرف و حتی تجمل گرایی نسبت به جایگاه اجتماعی افراد نیز تفاوت پیدا می کند؛ مثلاً پوشیدن لباس گرانیقیمت برای فردی که در حداقل های زندگی مشکل دارد شاید اسراف باشد، ولی برای انسان ثروتمند از مصادیق اسراف نباشد.

در همین رابطه، درباره زندگی امام رضا (علیه السلام) گفته اند که بعضی افراد نسبت به زندگی حضرت ایراد می گرفتند. حضرت فرمود: برخی دوستداران بی بضاعت من دوست دارند من بر نمدم بنشینم و جامه زبر و خشن بر تن کنم، در حالی که این زمانه

اقتضای چنین زندگی را ندارد.^۱

درباره معیار مصرف صحیح سه اصل قابل استفاده است:

امام صادق علیه السلام نیز این مسئله را این گونه تحلیل کرده، می فرماید: رسول خدا صلی الله علیه و آله در زمانی می زیست که وضع زندگی مردم بسیار دشوار بود؛ از این رو، حضرت بر همان شیوه رفتار می نمود، اما اینک دنیا بر مردم گشایش یافته، پس سزاوارترین افراد به آن، نیکان می باشند. آن گاه امام این آیه شریفه را تلاوت فرمود:

﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي آتَىٰ أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ (اعراف/۳۲)^۲؛ بگو: «چه کسی زینت های الهی را که برای بندگان خود آفریده، و روزی های پاکیزه را حرام کرده است؟!» بگو: «اینها در زندگی دنیا، برای کسانی است که ایمان آورده اند؛ [اگر چه دیگران نیز با آنها مشارکت دارند؛ ولی] در قیامت، خالص [برای مؤمنان] خواهد بود. این گونه آیات [خود] را برای کسانی که آگاهند، شرح می دهیم.

اصول مربوط به مقدار مصرف

از مجموع کلام گهربار امام رضا علیه السلام

۱. رعایت اعتدال و میانه روی

براساس، رهنمودهای امام رضا علیه السلام درباره الگوی صحیح مصرف رعایت اعتدال و میانه روی به عنوان یک مشی کلی توصیه شده است. امام علیه السلام برای انسان های دارا و فقیر، میانه روی را به عنوان مبنای رفتار که مورد پذیرش دین باشد، سفارش می کند و می فرماید: «علیکم بالقصد فی الغنا والفقر»^۳؛ بر شما باد به میانه روی به هنگام دارایی و نداری.

امام به این نکته اساسی گوشزد می کند که وفور نعمت نباید سبب خروج از این اصل شود؛ زیرا بسیاری از مردم این گونه می پندارند که هنگام تهیدستی باید اعتدال و صرفه جویی را رعایت کنند!

۲. تحریم اسراف و تبذیر

طبق متون دینی اسراف و تبذیر، مهم ترین مصداق تجاوز از حد است و حرمت آن نوعی قاعده تحدیدی است تا انسان از حد معقول و مقبول خارج نشود.

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۹، ص ۳۰۹.

۲. فروع کافی، ج ۶، ص ۴۴۲.

۳. فقه الرضا، باب ۸۹، ص ۳۳۸.

از این‌رو، اسراف از امور شیطانی و از گناهان ویرانگر شناخته شده است.

در روایتی که فضل بن شاذان از امام نقل می‌کند، حضرت ضمن نامه‌ای به مأمون و بیان مسائل مهمی از شریعت، به شمارش گناهان بزرگ می‌پردازد و از آن‌ها اسراف و تبذیر را نام می‌برد.^۱

۳. ممنوعیت تقتیر و بخل

تقتیر به معنای بخل و کوتاهی و کمتر از حد قابل قبول خرج کردن با وجود برخوردار بودن از مال و ثروت، در متون دینی سرزنش شده است. امام رضا علیه السلام اسراف و اقتار را دو حد نامتعادل و نامعقول و غیر قوامی برمی‌شمرد؛ چنان‌که در روایتی که بدان اشاره خواهد شد، حضرت می‌فرماید: پرداخت مخارج خانواده، میان دو مرز قرار دارد: مرز اسراف و زیاده‌روی، و مرز اقتار (سخت‌گیری و کمتر از حد لازم خرج کردن) و ایجاد کمبود در زندگی. و در ادامه می‌افزاید: بندگان خدای رحمان کسانانی هستند که هرگاه انفاق کنند، نه اسراف کنند و نه سخت‌گیری، بلکه میان این دو (حد

۱. ابن شعبه حرّانی، تحف العقول، ص ۴۲۳؛ وسائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۲۶۰.

اعتدال) را می‌گیرند.^۲

نمونه‌های کاربردی الگوی مصرف در کلام امام رضا علیه السلام

۱. اعتدال در مصرف خانوادگی

اعتدال در مصرف مربوط به امور خانواده شامل اعمالی می‌شود که انسان نسبت به همسر و فرزندان و زیردستان خود انجام می‌دهد؛ مانند: تربیت و تعلیم فرزندان، مخارج و هزینه‌کرد روزمره، رفتار با خانواده، تنظیم وظایف، رعایت حقوق همسر و فرزندان و رفع نیازها و سایر اموری که مربوط به افراد خانواده است.

متون دینی در همه این عرصه‌ها، مردم را به میانه‌روی دعوت کرده است. امام رضا علیه السلام درباره چگونگی تأمین مخارج خانواده به نکات ظریف و لطیفی اشاره کرده است که در این‌جا به چند نمونه اشاره می‌شود: شخصی به نام عباسی می‌گوید از امام درباره خرج کردن در خانه نسبت به همسر و فرزندان جویا شد، امام فرمود: به گونه‌ای باشد که میان دو کار ناپسند (اسراف و سخت‌گیری) قرار گیرد. گفتم فدایت شوم، منظورتان از این دو

۲. وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۲۶۲.

کار ناپسند چیست؟

امام علیه السلام فرمود: رحمت الهی بر تو باد، آیا سخن خدا را در قرآن نشنیده‌ای که اسراف (زیاده‌روی) و اقتار (سخت‌گیری) را ناپسند می‌شمرد و می‌فرماید:

﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾ (فرقان/۶۷)؛ و کسانی‌اند که چون انفاق کنند، نه ولخرجی می‌کنند و نه تنگ می‌گیرند و میان این دو حد وسط و اعتدال را برمی‌گزینند.

بنابراین در مورد معاش و هزینه زندگی اعضای خانواده در خرید و مصارف، میانه‌رو باش^۱.

همچنین امام علیه السلام در این باره می‌فرماید: هر کس در تأمین زندگی خانواده‌اش به خوبی عمل کند، پاداش و حسنه به دست می‌آورد^۲.

نیز در باره گشایش در زندگی خانواده می‌فرماید: آن که نعمت دارد باید بر عائله‌اش گشایش دهد^۳.

حضرت علیه السلام تنظیم و مدیریت در امر معاش زندگی را به عنوان ایمان کامل یاد

می‌کند و می‌فرماید: انسان به حقیقت ایمان کامل نمی‌رسد، مگر آن‌که در او سه خصلت باشد:

۱. آگاهی در مبانی دینی؛

۲. اندازه‌گیری در امر معاش و تنظیم برنامه زندگی؛

۳. بردباری در مقابل گرفتاری^۴.

همه این روایات و آیه مورد اشاره بیانگر یکی از مهم‌ترین مسائل زندگی است که رعایت آن به آسایش و آرامش فرد و جامعه می‌انجامد و باعث گشودن گره‌های مشکلات و برطرف شدن بسیاری از نابسامانی‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی و اقتصادی و خانوادگی می‌گردد و آن رعایت اعتدال در مصرف است.

۲. اعتدال در توجه به دنیا

اسلام نه آخرت‌گرایی (مسیحیت) را می‌پذیرد و نه دنیاگرایی (یهودیت) را تأیید می‌کند، بلکه در فرهنگ اسلامی دنیا به سان مزرعه‌ای است برای آخرت. حتی تلاش برای کسب روزی و درآمد سالم را ارج می‌نهد و کشته شدن در راه آن را شهادت می‌شمارد.

۴. همان، ص ۴۴۶.

۱. وسائل الشیعه، نکاح، باب ۲۷؛ بحارالانوار،

ج ۷۵، ص ۳۰۳؛ سفینة البحار، ج ۱، ص ۶۱۵.

۲. فقه الرضا، باب ۳۷، ص ۲۵۵.

۳. تحف العقول، ص ۴۴۲.

امام رضا علیه السلام درباره توجه به دنیا و بهره‌مندی از لذایذ دنیوی با مبنا قرار دادن تهذیب نفس و غافل نشدن از یاد خدا، افراط‌گری در توجه به دنیا و حرص زدن به لذایذ دنیوی و افسارگسیختگی و پیروی بی‌حد و حصر از شهوات و تفریط‌گری یعنی حرکت نکردن در طلب لذت‌های ضروری را مورد نکوهش قرار داده است. به عبارتی امام حالت اعتدال و میانه‌روی را درباره شَرَه و خمود تجویز می‌نماید که عبارت است از عفت و آن حالتی است بین شرارت و خمودی. از این‌رو، در نکوهش شرارت و بهره‌مندی از لذایذ زندگی و دنیوی می‌فرماید: از لذایذ دنیوی نصیبی برای کام‌یابی خویش قرار دهید، تمایلات دل را از راه‌های مشروع برآورید. مراقبت کنید در این کار به مردانگی و شرافتتان آسیب نرسد و دچار اسراف و تندروی نشوید، تفریح و سرگرمی‌های لذت‌بخش شما را در اداره زندگی یاری می‌کند و با کمک آن بهتر به امور دنیای خویش موفق خواهید شد!^۱

درباره تفریط‌گری نیز در حدیثی از امام رضا علیه السلام می‌خوانیم: زنی در مقام سؤال به

امام باقر علیه السلام عرض کرد: من مبتله هستم. حضرت فرمود: مقصود از مبتله بودن چیست؟
 زن پاسخ داد: تصمیم دارم هیچ‌گاه ازدواج نکنم.
 امام فرمود: «چرا؟»
 زن گفت: برای دستیابی به فضیلت و کمال.

حضرت فرمود: از این تصمیم منصرف شو! اگر در این کار فضیلت و کمالی بود، فاطمه زهرا علیها السلام برای به دست آوردن آن از تو شایسته‌تر بود؛ زیرا هیچ کس از او در درک فضیلت پیشی نمی‌گیرد.^۲

بنابر حدیثی که در تفسیر عیاشی از امام رضا علیه السلام نقل شده آن حضرت فرمود: اسراف در هنگام برداشت و چیدن محصول آن است که انسان به [پُری] هر دو دستش صدقه بدهد. هرگاه پدرم با چنین وضعی روبه‌رو می‌شد و مشاهده می‌کرد برخی از غلامانش با دو مشت خود صدقه می‌دهد با صدای بلند می‌فرمود: با دست واحد و یک مشت یک مشت انفاق کن.^۳

۲. بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۱۹.

۳. تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۳۷۹.

۱. بحار الانوار، ۷۵، ص ۳۲۱، حدیث ۱۸.

۳. اعتدال در امور خیر

آیا در امور خیر اسراف قابل تحقق است؟ آیا اسراف همیشه و در همه جا ناپسند است؟ به عبارتی آیا ما به رعایت اعتدال و میانه‌روی در همه امور حتی در عمل خیر از قبیل انفاق و بخشش فرا خوانده شده‌ایم؟

بی‌گمان تصرف در اموال شخصی طبق اصل مالکیت تعلق به شخص دارد و هرگونه که بخواهد می‌تواند مصرف و هزینه کند، ولی طبق آموزه‌های دینی، باید اعتدال و میانه‌روی را حتی در امور خیر رعایت کنیم و شخص مجاز نیست به دلخواه مال خویش را هزینه کند. حتی زیاده‌روی در انفاق که بهترین نوع مصرف در مال است، طبق تعالیم امام رضا علیه السلام عملی ناپسند است.

۴. اعتدال در خوردن و آشامیدن

زیاده‌روی نکردن در خوردن و آشامیدن از مهم‌ترین دستورات بهداشتی است. طبق تحقیقات دانشمندان، پرخوری از علت‌های شایع در بیماری‌های مختلف گوارشی است.

میانه‌روی سبب می‌شود آدمی از

سنگینی معده یا ضعف گرسنگی، رنجور نشود و همواره سالم و کارآمد باشد. از همین‌رو، امام از پرخوری با عنوان مبعوض‌ترین چیزها نزد خداوند یاد می‌کند^۱ و می‌فرماید: «... هر کس به گونه‌ای غذا بخورد که نه کم باشد و نه زیاد، او را سود بخشد...»^۲ از طرفی استفاده از آنچه که برای سلامت و پاکیزگی بدن سودمند باشد، اسراف نمی‌داند.^۳

همچنین امام درباره فواید مصرف صحیح چنین سفارش می‌کند: «بدن آدمی با استفاده درست از خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها و با مصرف غذاها، خوب و صحیح و سالم می‌ماند و عافیت و سلامتی آن برقرار می‌شود.»^۴

در طب و بهداشت به نقل از امام رضا علیه السلام آمده است: «در حالی که هنوز گرسنگی باقی و میل و اشتها برقرار است دست از طعام بردار که این‌گونه غذا خوردن برای معده و بدن بهتر و برای عقل پاکیزه‌تر

۱. شیخ صدوق، *عیون اخبار الرضا*، ج ۲، ص ۳۶.

۲. *بحار الانوار*، ج ۶۲، ص ۳۱۱.

۳. طبرسی، *مکارم الاخلاق*، ص ۶۲.

۴. *بحار الانوار*، ج ۵۹، ص ۳۱۰.

و بر جسم و تن باری سبک‌تر است^۱.
امام در تشبیهی رسا و زیبا رابطه بدن و مصرف صحیح خوراکی‌ها و آشامیدنی‌ها را بیان کرده، می‌فرماید: بدان که بدن انسان همانند زمین پاکیزه‌ای است که برای آباد کردن آن، اگر اعتدال در آن رعایت شود و آب به مقدار لازم به آن داده شود - نه آن اندازه که زمین زیر آب غرق شود و نه آن اندازه کم که تشنه بماند - چنان زمین آباد می‌شود و محصول فراوانی می‌دهد، ولی اگر از رسیدگی صحیح غفلت شود، آن زمین فاسد و تباه می‌گردد. بدن انسان نیز چنین است. با توجه و مراقبت در خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها، بدن سلامت و صحت می‌یابد و نعمت و عافیت را به دست می‌آورد^۲.

نیز در شماری دیگر از روایت‌ها به نحو عموم از مصرف خوراکی‌های زیان‌آور نهی شده است.

۵. مصادیق اسراف

در منطق آیات و روایات، اسراف نه تنها در مصارف روزمره زندگی عملی ناپسند

شمرده شده، بلکه از هرگونه زیاده‌روی در مصرف و نابودی بی‌رویه مواهب الهی نهی شده است. قرآن کریم هر جا که نعمت‌های الهی را برمی‌شمرد و انسان‌ها را در بهره‌گیری از آن و زیبایی‌های خلقت ترغیب می‌کند، بلافاصله یادآور می‌شود که اسراف نکنید؛ زیرا طبع زیاده‌جوی انسان ممکن است او را به استفاده غیر معقول از این نعمت‌ها سوق دهد^۳. با توجه به این‌که شأن و منزلت و مکان و زمان در نوع مصرف تأثیر دارد و در آموزه‌های دینی نیز بدان توجه شده است و نمونه‌هایی چند از آن در این مقاله یاد گردید، ولی طبق آموزه‌های دینی در سه جا اسراف همیشه حرام است:

۱. تلف کردن مال و بی‌فایده کردن آن، هر چند اندک باشد، مانند بیرون ریختن غذاهای اضافی، نان، لباس، پوشاک و حتی هسته خرما از مصادیق تباه کردن مال است. و خداوند تباه کردن مال را دشمن می‌دارد^۴.

- اسراف نان که سوگمندان در سطح گسترده‌ای در زندگی روزمره اتفاق می‌افتد.

۳. تفسیر نمونه، ج ۶، ص ۱۴۹.

۴. تحف العقول، ج ۱، ص ۶۱۵.

۱. طب الرضا، ص ۱۰۶.

۲. بحار الانوار، ج ۵۹، ص ۳۱۰.

گر چه در همه مواد غذایی، اسراف عملی مذموم است، ولی نان در این میان از اهمیت دوچندانی برخوردار بوده و تأکید زیادی درباره آن شده است. در روایتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: نان را گرامی بدارید؛ زیرا از عرش تا زمین و آنچه میان آن دو است برای به دست آوردن آن تلاش کرده اند!^۱

- نگاه دینی به آب نیز از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است. نقش حیاتی آب در زندگی انسان سبب شده است که در متون دینی بر استفاده بهینه از آن تأکید فراوان شود و این مهم به شیوه های مختلف ابراز شده است.

در حدیثی از امام رضا علیه السلام آمده است: خدای متعال، عرش و آب و فرشتگان را پیش از آفرینش آسمانها و زمین آفرید.^۲

- از مصادیق اسراف و تباه کردن مال، دور ریختن غذاهای اضافی است. امام رضا علیه السلام ضمن هشدار به پرهیز از اسراف و تبذیر می فرماید: هر کس در منزل خود مشغول خوردن غذا می شود، اگر مقداری غذا در سفره ریخت و باقی ماند، باید آن

را برای مصرف در صورتی که آلوده نشده باشد جمع کند. و هر کس در دشت و صحرا غذا می خورد اگر مقداری از غذا بر زمین ریخت و باقی بماند آن را بر ندارد، بلکه بگذارد تا پرندگان و حیوانات دشت و صحرا از آن استفاده کنند.^۳

همچنین در روایتی نقل شده است: هنگامی که امام متوجه می گردید غلامان میوه ها را نیم خورده رها می کنند، می فرمود: سبحان الله، اگر شما نیاز ندارید، مردمی گرسنه و نیازمند هستند، مقدار اضافه را به محرومان بدهید.^۴

۲. صرف کردن مال در آنچه به بدن ضرر برساند از خوردنی و آشامیدنی و غیر آنها؛ مانند خوردن چیزی پس از سیری (که پیش از این بدان اشاره شد).

۳. صرف کردن مال در مصرف هایی که شرعاً حرام است؛ مثل خرید و مصرف خوردنی ها و آشامیدنی های حرام و خرید و فروش آلات و ابزاری که تهیه و داشتن آنها از طرف شارع مقدس نهی شده است؛ مانند آلات قمار و شراب.

۳. فروع کافی ج ۶، ص ۲۸۹.

۴. همان.

۱. سفینة البحار، ج ۱، ص ۶۱۵.

۲. طبرسی، جوامع الجامع، ج ۲، ص ۱۵۶.

نتیجه گیری

با توجه به آنچه یاد شد، در متون دینی به ویژه در کلام امام رضا علیه السلام، اهمیت رعایت اعتدال و میانه روی به عنوان معقول ترین الگوی مصرف به خوبی نمایان است. بر اساس تعالیم رضوی و لخرجی، پرخوری، تباه کردن مال و زیاده روی از مصادیق اسراف و تبذیر و سخت گیری و بخل در امور فردی و اجتماعی از آثار دوری از اقتصاد و میانه روی است. به طور کلی الگویی که امام رضا علیه السلام در زمینه مصرف صحیح و معقول ترسیم می کند بر سه اصل است:

۱. بهره مندی از مواهب الهی و لذایذ دنیوی؛

۲. قناعت و صرفه جویی و میانه روی؛

۳. پرهیز از اسراف و تبذیر و سخت گیری.

امید آن که توانسته باشیم گوشه ای از آموزه های پربار امام رئوف، ثامن الحجج علی بن موسی الرضا علیه السلام را در باره الگوی صحیح مصرف فرا راه پیروان و دوستان آن بزرگوار نهاده باشیم.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. آمدی، عبدالواحد، شرح غرر الحکم و درر الکلم، شارح جمال الدین محمد خوانساری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
۴. ابن شعبه، حسن بن علی، تحف العقول، تصحیح علی اکبر غفاری، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷.
۵. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، القاهرة، دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۶۴ق.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار صادر، ۱۳۰۰ق.
۷. احمدی، احمد، سبودر دریا، مجموعه مقالات کنگره فاضلین نراقی، ۱۳۸۱.
۸. طب الرضا (طب و بهداشت)، از امام علی ابن موسی الرضا علیه السلام، ترجمه نصیر الدین امیر صادقی، تهران، نشر معراجی، ۱۳۷۶.
۹. پاپکین، ریچارد، کلیات فلسفه، ترجمه سید جلال الدین مجتبیوی، انتشارات حکمت، ۱۴۰۲.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تهران، المكتبة الاسلامیة، ۱۳۸۵ق.
۱۱. شیخ صدوق، ابن بابویه، عیون اخبار الرضا علیه السلام، مشهد، رضا مشهدی، ۱۳۷۸ق.
۱۲. _____، علل الشرایع، نجف اشرف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۵ق.
۱۳. _____، فقه الرضا، مشهد، کنگره امام

- رضا عیاشی، ۱۴۰۶.
۱۴. طبرسی، حسن بن ابوالفضل، تفسیر جوامع الجامع، تصحیح ابوالقاسم گرجی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۹.
۱۵. _____، مکارم الاخلاق، تهران، دارالکتب الإسلامیہ، ۱۳۷۶.
۱۶. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، مكتبة الرضویه، بی تا.
۱۷. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تهران، المكتبة العلمیة الإسلامیة، ۱۳۸۰.
۱۸. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تحقیق مهدی المنزومی، قم، دارالهجره، ۱۴۰۵.
۱۹. فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر صافی، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۲ق.
۲۰. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، طبع مصر، ۱۳۱۳ق.
۲۱. قمی، شیخ عباس، سفینه البحار، مؤسسه انتشارات فراهانی.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۱ق.
۲۳. _____، فروع کافی، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۶۲.
۲۴. مکارم، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
۲۵. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳.
۲۶. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، طهران، مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۳۸۵.
۲۷. لطیفی، حسین، بررسی تطبیقی اخلاق نیکوماک و جامع السعادات دربارہ مفهوم سعادت، مجموعه مقالات کنگره فاضلین نراقی، ۱۳۸۱.